

ДОДАТОК

УДК 930“III/1778”:244

Л 17

Богдан ЛАЗОРАК

**«ДОРОГАМИ КАРЛА ВЕЛИКОГО
ДО ВЕРСАЛЯ ЛЮДОВІКА XV»: НЕВІДОМИЙ ОПИС
ПОДОРОЖІ ГРАФА ІГНАЦІЯ РАЧИНСЬКОГО
РАНЬНОМОДЕРНОЮ ЄВРОПОЮ
(18 серпня – 24 листопада 1778 р.)**

У статті охарактеризовано значення описового виду джерел у плані дослідження історії країн Західної Європи, починаючи від середньовіччя. Як приклад наведено невідомий до цього часу опис подорожі польського графа та єзуїта Ігнація Рачинського від 1778 р. Охарактеризовано біограму автора, визначено цінність наведеної в описі інформації. Уперше публікується переклад опису українською мовою, укладений із відповідними коментарями.

***Ключові слова:** подорож, Європа, Рачинські, карета, миля.*

Постановка проблеми. Дослідникам ранньомодерної історії добре відомо, що одним із найбільш опосередкованих і водночас інформативно захопливих актових матеріалів періоду XIV – XVIII ст. є наративні джерела описового характеру, які у більшості випадків з’явилися на світ у силу існування тогочасної канцелярської традиції, інтелектуальної моди або ж з огляду на особисті зацікавлення конкретного автора. У цьому контексті особливе місце посідають описи приватних подорожей, урядових візитів, християнських місій чи експедицій, адже автори цих рукописних щоденників, спираючись

на власний світогляд та ідентичність, намагалися достеменно передавати внутрішні переживання та враження від побаченого на власні очі. Як правило, автори описували ключові ознаки культурного ритму життя у відвіданих ними містах, маєтках та селах і зображали почуте в особистому спілкуванні з людьми. Відтак, окрім суб'єктивної складової цих документів, коли автор часто свідомо перебільшував, замовчував чи інтерпретував на власний розсуд факти, події та явища, згадані описи, на відміну від інших видів джерел, найбільш повно передають соціальну атмосферу конкретного часового періоду, дозволяючи досліднику заглибитися у найпотаємніші закутки особистісних зв'язків між людьми, часто різних за національною приналежністю та релігійною конфесією. Водночас описи мандрівок мають широке коло зацікавлених дослідників, адже занотовані в конкретний час події, факти та явища згодом із різних причин могли бути повністю втрачені (як от у випадку із наслідками I-ї та II-ї Світових війн). Відтак описове джерело часто фіксує об'єкти та факти у їх первісному або «не знищеному» вигляді, тим самим підвищуючи своє інформативне значення.

У сучасній медієвістиці особливо актуальним є введення до наукового обігу раніше невідомих описових джерел, які стосуються подорожей країнами Західної Європи, особливо якщо їхні автори були вихідцями із сусідньої «слов'янської» Речі Посполитої. Такого роду описи містять інформацію про погляди чужоземців, які найбільш точно фіксують побачене, адже автор практично не зацікавлений у поданні суб'єктивних свідчень. А отже, у такому контексті маємо один із небагатьох прикладів опису місцевостей та культурних пам'яток середньовічної Західної Європи, який був укладений польським шляхтичем, графом та єзуїтом Ігнацієм Рачинським під час його подорожі, що тривала упродовж 18 серпня – 24 листопада 1778 р. Рукопис зберігається у Відділі рукописів Львівської національної бібліотеки України ім. В. Стефаніка (далі – ВР ЛННУБ) [5].

Актуальність публікації україномовного перекладу оригіналу тексту цієї подорожі має розлогий характер, оскільки отримана інформація однаково важлива для сучасної медієвістики та «модер-

ністики», враховуючи відсутність цих даних у різнопланових дискурсах. Урешті текст І. Рачинського містить докладний опис економічного, політичного та духовно-релігійного життя більше сотні міст тогочасних Пруссії, Голландії, Бельгії та Франції, у яких станом на 1778 р. ще зберігалися унікальні пам'ятки архітектури та живопису періодів Каролінгського Відродження, Ренесансу і Просвітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує відсутність у наукових дискусіях інформації про опис подорожі західноєвропейськими країнами, здійснений рукою графа та єзуїта Ігнація Рачинського у 1778 р.

Публікація текстів подібних описів подорожей має давню традицію в історіографії. У 1607 р. у краківській друкарні Шимона Кемпіні побачила світ перша редакція (друга у 1611 р.) опису подорожі віленського воєводи Миколи-Кшиштофа Радзивілла до Святої Землі, Сирії та Єгипту здійснена упродовж 1582 – 1584 рр. [7]. Витримавши більше шести стародрукованих редакцій, не враховуючи пізніших передруків, означений опис досі привертає увагу через унікальні свідчення про давні культурні пам'ятки з біблійної, античної та середньовічної історії, які внаслідок різноманітних воєн не дійшли до нашого часу. На думку Ірени Тункевич, подібні діаріуші в майбутньому ставали путівниками для наступних поколінь подорожувальників, що, зі свого боку, впливало на формування особливого жанру літератури ранньомодерної доби [9].

Серед пізніших добре відомих в історіографії описів подорожей можна згадати: «Словник подорожі Якуба Дульського на Сході» (1783) [1], «Подорож Александра Сапіги до південних слов'ян у 1810 р.» [2], «Рахунки двору Станіслава Замойського в часі подорожі по Флоренції та після повернення до Польщі» (1836 – 1837) [3], «Спогади з подорожі до Франції у 1841 р.» [4] авторства Юстини Скібіцької з Брестянських, «Похідні журнали Петра І» (1695 – 1725 р.; комплексно видані у 1867 р. Афанасієм Бичковим), опис подорожі Росією барона Мейерберга (1683) [6] та ін.

Зауважимо, що сьогодні тему подорожей та їх описів предметно студіює і накопичує в Інституті Бібліографістики Кароля Екстрайхера Ягелонського університету докторантка Клаудиня Шевчик.

Мета статті. Шляхом археографічної публікації ввести до наукового обігу україномовний переклад тексту невідомого опису подорожі Ігнація Рачинського 1778 р. країнами Зх. Європи: Пруссією, Голландією, Бельгією та Францією.

Постать І. Рачинського на сьогодні є малодосліджена, а тому україномовний переклад його подорожі значно розширює уявлення про нього самого і добу, в якій він жив.

Точний час написання опису своєї подорожі І. Рачинським нам поки що не вдалося встановити, зважаючи на відсутність необхідних маргіналій. Але зважаючи на каліграфію тексту, можна з упевненістю констатувати, що автор записав у чистовому варіанті, переписуючи інформацію з чернетки укладеною в часі мандрівки або ж із власної пам'яті. Про це свідчить якість переплетення та почерку рукописної книги, яку у такий спосіб автор міг укласти після повернення із Зх. Європи.

Ігнацій-Антоній Рачинський народився 6 серпня 1741 р. в Малошині, що у Великопольщі в родині заможного графського роду гербу Наленч. З дитинства він проявив завзятість до науки, оскільки мав добру пам'ять. Закінчивши Познанську школу, 5 серпня 1760 р. він вступив до монаршого ордену оо. Єзуїтів у Кракові, після чого усе своє життя присвятив служінню Римо-Католицькій Церкві. З ліквідацією монастиря у 1775 р. його направляють до познанської єпархії, де у 1776 р. він отримує чин познанського каноніка [8].

Його найближчим соратником по родині був двоюрідний брат графа, також граф Казимир-Ян-Непомук Рачинський (2.03.1739 – 25.11.1824 рр.), який довгий час виконував роль голови шляхетського роду. Свого часу К. Рачинський обіймав посади генерала польської армії, посла гродненського сейму (1793), агента Російської імперії, надвірного маршалка короля Станіслава Августа II Понятовського та був кавалером орденів Білого Орла і Святого Станіслава.

Також упродовж життя К. Рачинський виконував родові обов'язки старости червоноградського [8, 174].

Враховуючи його численні заслуги у реформуванні освіти та духовно-релігійного виховання, 12 вересня 1794 р. на синоді був призначений на уряд познанського єпископа. 26 серпня 1806 р. його призначають на чин архієпископа і митрополита гнєзненського. Свого часу він став членом Товариства приятелів наук у Варшаві. Невипадково у 1809 р. він був прийнятий кавалером та відзначений Орденом Білого Орла. Врешті є чимало відомостей про незвичайну скромність І. Рачинського, який свого часу навіть відмовився від посади пурпурового кардинала [8].

26 серпня 1818 р. на його прохання папа Пі VII ствердив його відставку з чину єпископа. Через втому та старість у 1819 р. І. Рачинський прибуває до Риму, а в 1821 р. переїжджає до Перемишля, де служитиме до кінця своїх днів. У цей час польський і литовський примат І. Рачинський володів садибою у єпископській резиденції міста Бжозова [8].

Помер І. Рачинський 19 лютого 1823 р. в Перемишлі, а був похований в Бжозові. Портрет примата, написаний у часі його єпископства, досі зберігається в Музеї Єзуїтського Товариства Північної провінції Польщі в Старому Селі, що неподалік Бжозова. У 1854 р. його останки були перепоховані до парафіяльного костюлу в Обжицьку [8].

Добре відомо, що за життя І. Рачинський любив багато подорожувати. Так 1778 р., будучи познанським каноніком у віці 37 років, він дослухався до численних порад свого двоюрідного брата поїхати із ним до курортів у селі Спа та Аахені на території Пруссії. Оздоровлення у цих краях здійснювалося шляхом системного пиття лікувальних вод та приймання теплих ванн у воді із «сірчанім запахом», що на сьогодні достатньо нагадує відпочинок у Трускавці принаймні від першої половини ХІХ ст.

Як виявилось, у його брата були серйозні проблеми із здоров'ям, відтак він вирішив зібрати компанію для спільного оздоровлення. Врешті І. Рачинський у своєму «Описі» сам зізнався, що його довго

вмовляли, та він нарешті вирішив поїхати у цю подорож, яка тривала більше трьох місяців – упродовж 18 серпня – 24 листопада 1778 р. Цілком можливо, що під час подорожі число її учасників могло змінюватися залежно від місця перебування, оскільки в різних країнах брати Рачинські зустрічали колег або родичів. Так, в одному із епізодів своєї розповіді І. Рачинський згадує про обід із іншими двома товаришами: молодшим воєводою калішським та дзялинським, а також підполковником французької армії Сильвестром. На жаль, автор не ідентифікує докладнішої інформації про своїх колег. Але, якщо перший цілком міг бути воєнним діячем Польщі Августом-Казимиром Сулковським, то другий, що мав ім'я Сильвестр, цілком міг бути мешканцем Голландії чи Франції.

Проїжджаючи каретою Пруссію та Францію, чи плаваючи на човнах Голландії, брати загалом відвідали понад 100 населених пунктів, серед них міста, села та приватні помістя із палацовою чи замковою архітектурою. Серед найвідоміших зупинок братів Рачинських варто загадати: Берлін, Потсдам, Віттенберг, Лейпциг, Майнц, Вормс, Марбург, Франкфурт на Майні, Кьолн, Аахен, Маастрихт, Амстердам, Роттердам, Гаагу, Антверпен, Брюссель, Камбре, Компьень, Париж із Лувром та Версалем, Суассон, Ремйс, Страсбург та ін. давні європейські міста.

З тексту опису дізнаємося, що автор добре знав історію та володів європейськими мовами, позаяк досить влучно послуговується французькими, німецькими та латинськими термінами, часто вказуючи на старовинні назви населених пунктів. Неважко зрозуміти, що автор з особливою цікавістю описував сакральні пам'ятки, історія яких сягала доби Карала Великого. Прикладом можуть слугувати собори у Антверпені, Парижі, Аахені, Реймсі, Суассоні та інших містах, пов'язаних із зародженням інституту «королівського миропомазання». Також автор зосереджує чимало уваги на харитативних інституціях, зокрема на шпиталі м. Страсбург, який, роблячи милосердну роботу, лікував та доглядав людей.

Окремої уваги заслуговують описи давніх доріг та річкових шляхів, розбудованих за часів Каролінгів. У дорозі І. Рачинський

зустрічався із багатьма відомими людьми, прелатами папи, графами, протестантами, подорожніми людьми і навіть відомим астрономом Християном Майєром.

Чимало уваги під час подорожі І. Рачинський приділив описам фінансово-господарського життя Європи. З усією серйозністю автор описує культуру ведення сільського господарства, цехової організації та фабричної справи, часто докладно порівнюючи їх ознаки із ознаками польського господарства. А це є важливим у плані дослідження етнографічного матеріалу. З іншого боку, значний матеріал подано про культуру та етикет вживання їжі, охарактеризовано найрізноманітніші ціни в меню, його склад та ін. Окрему увагу зосереджено на фізіології мешканців. Військова справа також є однією із тем численних описів, які цікавили автора передовсім у плані воєнних фортифікацій, муштри та воєнного обладнання. Також автор постійно транслітерує міри ваги і довжини, зводячи їх до польських одиниць, що тим самим є цінним у галузі нумізматики тощо.

Незважаючи на свій духовний чин каноніка, автор дозволив собі описати життя голландських повій, яких оточувало середовище різнорідних моряків. І. Рачинський із подивом дивився на ерудованість цих жінок, які часто володіли кількома мовами.

Насамкінець зауважимо, що опис подорожі І. Рачинського містить потужний матеріал для вивчення тогочасної європейської демографії, топографії та картографії, адже подорожуючи старими «дорогами Карла Великого», автор з усією серйозністю характеризує усі плюси та мінуси реформаційної політики європейських правителів, ідеї для котрої часто надходили із модернізованого Людовиком XV Версаля.

Текст опису подорожі Ігнація Рачинського **18 серпня – 24 листопада** 1778 р. вперше вводиться до наукового обігу, а його рукописний польськомовний текст при публікації опрацьовано згідно з прийнятими археографічними правилами, зі збереженням формулярних особливостей оригіналу. Водночас текст перекладено автором на українську мову. Уніфікацію великої/малої літер і розділових знаків проведено в основному за сучасними вимогами. Пропущені слова,

а також слова вживані з метою транслітерації на сучасний правопис, укладено у квадратних дужках. Датування та порядок чергування документів передано згідно з оригіналом.

Висновки. Варто наголосити, що тісна дружба двох братів Рачинських, яка підтверджується спільною подорожжю Західною Європою, була зафіксована в унікальній рукописній формі, яка, окрім внутрішніх переживань автора, залишила майбутнім поколінням подорожувальників численну інформацію про найпотаємніші закутки міст та сіл ранньомодерної Європи. З іншого боку, дійшовши до нашого часу, опис подорожі дасть змогу дослідникам з різних галузей наук користуватися унікальним інформаційним матеріалом про культуру «Версальської Європи» кінця XVIII ст.

Перспективним напрямом дослідження є проведення комплексного коментування тексту означеного джерела, а також його порівняльний аналіз з іншими подібними видами наративних документів описового характеру.

ДОКУМЕНТ

Подорож до чужих країн.

Опис тієї розпочатої подорожі

Рік Божий 1778-й був для мене наравду призначений саме для відвідин закордонних країн, адже всупереч побутуючим довкола мене дружніх порадам та думкам, і [більше того], навіть наперекір моїм власним переконанням, [я] раптом, узявся до реалізації цієї ідеї.

У цю подорож я вирушив 18 серпня [1778 р.] в товаристві Його Величності Казимира з Рачина і Малошина Рачинського, на цей час старости Червоногородського, а в даний час генерала Велико-Польських воєводств, кавалера орденів Білого Орла і Святого Станіслава, а [також] мого двоюрідного брата, який [з метою] оздоровлення вибрався до тамтешніх Спа-вод.

19 серпня [я] зупинився у Зіленцігу – першій станції пруської пошти. Звідти [за] дві милі [прибув] до Дроссена, [за] три милі – до Франкфурта-на-Одері, [за] чотири милі – до Екерсдорфа, [за] три милі – до Тассендорфа, [за] три милі – до Берліна, де 21 серпня [я]

зупинився на обід. Врешті Берлін – місто здавна відоме полякам, а тому [я] не зупиняюся на його описі.

22 серпня, після обіду, [я] вирушив до Потсдама, [де] на половині дороги, в Целендорфі, стояла пошта. З Потсдамом до Белітц [відстань становить] дві милі, до Дрейбрубзна – дві милі, до Гробштадта, першої поштової станції Саксонії – дві милі, а звідти до Віттенберга – дві милі, де через річку Ельбу діє переправа паромом.

Віттенберг – місто невелике і збудоване акуратно, щоправда не все збереглося після першої війни¹. Костьол великий і досить красивий, в якому є портрет Мартіна Лютера і надгробок з червоного гранітного каменю [розміром] в півтора лікті, який на поверхні [виглядає] доволі занедбаним.

З Віттенберга [ми їхали] чотири милі до Дюбена, невеликого містечка, в якому проїжджається мостом через річку Мульде. Ці мости повністю виготовлені із каменю, а дороги почасти пологі. З Дюбена [я їхав] чотири милі до Лейпцига, в якому зупинився [у таверні] «під Небесним Ангелом», тут [я] досить пристойно пообідав і вторгував помірну плату.

Лейпциг – [це] велике місто, яке має високі будинки, [а також] красиві [і] не надто широкі вулиці. Повсюдно [стоять] малі альтанки, які мають вікна з трьох боків, в яких кватирки відкриваються наче чотири [окремі] віконця. Фортифікації, [які] укріплюють місто – на даний час занепадають. 24 серпня [я] обідав у цьому місті, звідки виїхав за три милі до Мерзебурга.

Мерзебург – містечко дбайливо збудоване і має широкі вулиці. Між цим містечком та Лейпцигом [розташована] прекрасна місцевість, у якій село до села, разом [їх] 30, дуже компактно прилягають [одне до одного]. У комплексі вони одразу впадають у вічі, адже тут розташоване славне [село] Росбах, під яким відбулася [грандіозна] битва². Красивий край, помірно змішаний з горами, [а] насичений

¹ Йдеться про Першу Сілезьку війну 1740 – 1742 рр.

² Битва при Росбаху відбулася 5 листопада 1757 р. в часі Семирічної війни між військами Фрідріха Великого (24 000 солдат і 72 гармати) та об'єднаною французькою армією, яку очолювали Роган-Субіз де Шарль і Йозеф Фрідріх Саксен-Гільдбурггаузький (42 600 солдат і 109 гармат).

глиняний ґрунт дає добрі врожаї. Села красиві, будинки дво-поверхові, [і] повністю вибиті з глини, а подекуди, [переважно] від землі [муровані] з цегли, [при цьому] вгору з глини, [яку добувають] в околицях Лейпцига, [і яка вважається] однією з найкращих.

Переночувавши [в] Мерзебурзі, 25 серпня я проїхав упорядковане містечко Фрайбург, що [розташоване] за три милі. [Далі] за дві милі [я приїхав] до Кесслер, а звідти за дві милі – до Нойхаус³, звідти за дві милі – до Вайссензее. Далі за чотири милі [я прибув] до порівняно великого [і] впорядкованого містечка Лянгензальц, в якому через усе місто струменіє потік. І це є останнє місто Саксонського герцогства.

Саксонія, як зазначалося раніше, має глинистий ґрунт, дуже великі [і] розбудовані села, [і живуть тут] красиві, порядні, сильні і здорові мешканці. Жінки красиві, добре одягнені та працьовиті. На плечах усі носять випуклі кошики. У цьому герцогстві немає чогось надто дорогого. Ліси такі ж, як і в Польщі, [а] дороги впорядковані [лише] частково. [Тут] панує лютеранська релігія⁴. Виїхавши із Лянгельзальца, [я] зупинився на ніч у Мюльгаузені.

Мюльгаузен – [це] велике і вільне місто⁵, яке належить до володінь імператора. [Воно] має високі будинки, типові вулиці [і] старомодні будівлі. У ньому [також є] дуже великий лютеранський костюл. Також [є] і [костюл] католицький. Переночувавши в цьому місті, 26 [серпня я] вирушив за дві з половиною милі, повз великі і нерівні скелі до [містечка] Ванфріда. [Біля села] Катерінберг [у нашої] коляски зламалося колесо. Це маленьке, злиденне католицьке село належить до [міста] Майнц. Цей край простягається клином між Саксонією та імперським герцогством Гассен-Кассель.

Ванфрід – [це] перше містечко в герцогстві Гассен-Кассел. [Воно] достатньо впорядковане, [щоправда] маленьке [і] дещо бідне. У цьому містечку [я] скромно пообідав. За три милі ми перетнули] Бішгаусен, [а] за дві з половиною – впорядковане село Гельса.

³ Записано, як «Gros:Neuhaus».

⁴ В оригіналі записано, як «Confessions Augustana», тобто конфесія августиніан.

⁵ Тобто місто мало королівську грамоту із наданням чи підтвердженням магдебурзьких прав.

[Вже] за півтора милі [ми в'їхали у] незахищене місто Гелссен-Кассель, адже фортифікації повалені після закінчення війни. Красиві високі будинки всі збудовані з каменя, перекриті дахами, [а також] півднймовим шаром каміння витесаного зі скель. Вулиці – широкі [і] забруковані плоским камінням. З боків вулиць [прокладено] широкі стежки для перехожих. [Також є] дуже красива католицька каплиця, яку дійсний управляючий ландграф⁶ передав католикам, після полишення [її] кальвіністами. У зв'язку із тим, що [граф] залишився католиком, його дружина, забравши двох дітей, виїхала до Англії. Саме через це понад 20 років [діти] батька не бачили, і бачити не хотіли.

[Тут є] красивий річковий міст, [який так само], як і вулиці, освічується ліхтарями. [Також зберігся] красивий палац, [у якому] сад (/парк) охайно закладений із восьми вулиць, що тягнуться на понад півмилі, чим раз звужуючись, аж до самої річки, що губить погляд. [Тут ростуть] великі, ошатно пострижені липи, [які] так само простягаються аж до річки. У парку іноді відбуваються громадські прогулянки.

[Діє] велика і красива бібліотека, [яка] зі смаком оздоблена колонами із грецького каменя. Навпроти неї велика скульптура управляючого ландграфа, біля якої [досі] ще працює кілька робітників, [які, мабуть, ще] за два роки [її] не закінчать.

За [одну] милю від Вайсенштайна [також] є красивий палац. [Він] має незакінчений сад, багато потічків і скельних джерел, які швидко виприскують по крем'яних [схилах]. [Також] є в цьому саду багато прекрасних альтанок, гіпсових фігур звірів та [поважних] постатей, [зокрема] грецьких філософів, пустельників, [які] настільки природно виконані, що виглядали наче живі. [Також є] мармурові статуї богів та богинь. [Серед іншого розташовані] різноманітні альтанки у вигляді пташників.

---

⁶ У середньовічній Священній Німецькій імперії, а згодом Пруссії термін позначав титул управляючого князя, який подібно до герцогів виконував королівські обов'язки: адміністративні, судові та податкові.

Каскада [терасового саду] [розташована] на дуже великій висоті і оперта на кілька десятків колон, завдовжки майже 300 ліктів по 16 граней. У місці, де закінчується перший поверх і розпочинається другий, – міститься великий ганок, завдовжки приблизно ста ліктів. На другому поверсі розташована бронзова статуя Геркулеса, опертого на палицю, яка настільки величезна, що у неї його пальці [розміром] як два вікна, а біля ступні місця стільки, що помістилося нас троє. З другого поверху [каскади] по 840 сходинках вода спадає з гори до долини.

Я зупинився в Обері, у тому ж будинку, де розміщувалася пошта. Тут доволі дешево і добре. 26 серпня у ночі я приїхав, а виїхав 28 [серпня] о 7 00 год ранку. Там відбувався щорічний ярмарок, для якого відведено дуже великий громадський будинок із широкими ганками чи то залами. По обидві його боки, для всіляких купців, [розміщені] прилавки, виготовлені з гарного тесаного каменю. Добірне військо красиво вишикуване, особливо [солдати] «*cherax lagers*» мають гарний шолом.

Звідти за три милі [ми прибули] до Ваберна, [а] далі [за] дві милі – до Фельсберга, [ще] за дві милі – до Кальцдорфа, [а ще] за дві – до Марбурга, останнього міста Гассен-Кассельського герцогства. [Місто] муроване [і] достатньо впорядковане, будинки кам'яні і двоповерхові, [а] вулиці забруковані.

Цей край гірський і скалистий, повний води, струмків, без борів, [та] попри все де-не-де [зустрічаються] дубові посадки. Ґрунт фактично лежить на скельних породах. Земля червоного кольору, щоправда насичена і родюча, хоча часом тої землі буває заледве на три пальці, а там, де дубові посадки, – заледве на півліктя. Врешті [цей] ґрунт глинистий, збіжжя таке, як і наше, [а] врожай добрий як у нас. Свині товстіші, а вівці – більші. Усі будівлі великі, виконані з каменя у два поверхи. Дахи [також] з колотого каменя. Огорожі виконані з каменя або граба, терену чи глоду. Люди [ззовні] потворні, жінки працьовиті, але [теж] потворні і неохайні, [при цьому] усі без винятку носять на голові [який-небудь] тягар. Дороги завершені, кам'яні мости [виконані] у вигляді найменших аркад (/арок).

Запряг волів звичайний, бо віл має дерев'яну плескату упряж завширшки три дюйми, що більше за обидва роги. Ззовні, від морди до рогів, [він] прикладний, а з середини міцно прив'язаний до них ременем. До ременя кріпляться посторонки, за які тягнеться. Прив'язь має по середині, [такий] як у шорах широкий пас. Селяни [одягнені] у білі, а найчастіше у кошульки (/сорочки) гранатового [кольору], які схожі на сукні. Мають двоколісні вози із двома дишлями, між якими запрягають коней. Селянські коні великі, як наші фризські коні. Ріллю у полі розробляють нашим способом, [при цьому] плуги і рала, такі ж, як наші, польські. Коні великі, можуть бігати, але загалом незграбні.

29 серпня [я] заночував в Гіссені, що [за] дві милі від Марбурга. Це [фактично] фортеця середнього [типу], розташована над рікою Рейн⁷. Місто муроване і забруковане, і належить до ландграфства Дармштадт, але чогось особливого воно в собі не містить. Звідти дві милі до Буцбаха, три милі – до Фрідберга, а звідти – до Франкфурта на Майні.

Франкфурт – вільне імператорське місто, муроване і обнесене стінами. [Будинки] двоповерхові, а на дуже високих дахах щільно [розміщені] комини. Вулиці не дуже широкі. [Діє] порт для різних кораблів. Достатньо костьолів, [які з виду] посередні, [а також] кільканадцять католицьких. Мости на [річці] Рейн – муровані. Ночував в Обері [в готелі] «L'empereur» пана Крака. [У місті проживає] достатньо людей, місто людне, торговельне, недороге. Край гористий, але змішаний із скелями. Борів немає, ґрунти і урожаї добрі, інвентар такий, як у герцогстві Гассен-Кассель. Населення прекрасне, [а] звичаї, устрій, греблі, упряж, [такі ж], як і [згадувалося] вище.

30 серпня [я] сів на корабель і [оселився] в трьох кімнатах із галереєю, вирушивши по річці Майн. До обіду [я] плив щасливий, [а] після обіду здійснювався неприємний вітер.

⁷ Очевидно станом на 1778 р. одну із приток Рейну, річку Лан, що протікає містом зараховували до русла Рейну.

Ввечері, за чверть милі від Майнца [ми] впали у річку Рейн, яка до нас примкнула з лівого боку, а о 19 00 год вечора, [ми] прибули до берегів Майнца.

Майнц – місто досить велике, оточене валами в старовинному стилі, ровами та мурами, а тому не кожному ці загородження піддаються. Палац архієпископа ззовні старомодний, на зразок старого костьолю, а зсередини красиво і коштовно відновлений. Коли ми пришвартувалися до берега, нам показався парк єпископа, який не мав жодних особливостей, окрім прогулянкової алеї, вздовж котрої стояли добре вирослі липи.

Арсенал управителя загалом старого зразка. Міські будинки муровані, почасти з каменя, а частково – з цегли, але не нових штампів. Вулиці почасти вузькі, бруківка добра. [Є] річковий порт [та] великий і досить довгий міст на човнах⁸. Багато величних і давніх костьолів. Кафедральний костьол містить кілька мармурових надгробків: алебастрових та кам'яних. При цьому костелі чимало каноніків, які на лівому боці богослужбового одягу носять золоті зірки зі сріблом, [а] на шиї – стрічки.

Віра у Майнці католицька. Таверна «Під Трьома коронами» не найкраща, [адже] їжі дають посередньо, [і] ціни [теж] середні. Майнцьке військо [складається] з одних лише дідів. Перед палацом князя [розміщується парк] для прогулювання. Від самого Франкфурта понад берегом найбільше території належить до Майнца, частина однак до герцогства Дармштадт та інших. [Загалом] розміщення краю таке, як у герцогстві Гессен-Кассель. [У зв'язку із] великим і неприємним вітром, я змушений був розважатися в Майнці цілий день і дві ночі.

Вранці 1 вересня [я] вирушив [з міста], [а] вже о 8 00 год прибув до малого містечка Нідервалль. 2 вересня [ми] оминули містечко Валофт, згодом прибули до Бінген. О 18 00 ранку [ми знову] вирушили і постійно їхали поміж великим скелями, покритими виноградниками. [Далі я] короткочасно висадився в містечку Бахарах. Потім [ми] оминули містечко Санкт-Гоархаузен і замчище на

---

⁸ Міст нагадував сучасні понтонні конструкції, у яких понтонами служили човни.

високій скелі [Лорелей]. Навпроти неї – містечко із замком Кац Елленбоген, [яким управляє] ландграф. Там є канатовий міст через ріку, яким за допомогою ланцюга ручним методом переправляють людей на інший берег. Це є машина, в якій [вміщається] кілька карет, наявні також приміщення для сховища від дощу.

Потім [я] оминув містечко Боппард, а на ночівлю прибув до міста Кобленца, в якому мешкав колонський електор і архієпископ. [Місто] високо обмуроване в старому стилі, вулиці широкі і гарно заруковані. Місто красиве, з безліччю костьолів, а віра – католицька. Пішохідні тераси красиві, а люди пристойні, порядні та веселі. Таверна «Під людино-вепром». Військо невеличке.

3 [вересня я] прибув до містечка Андернах, а 4 [вересня] – зупинився на обід у [місті] Кьольн, яке належить до юрисдикції електора. Місто велике, обмуроване, вулиці середнього розміру і всі забруковані. Дуже велика кількість костьолів та монастирів, [і діє] річковий порт. Після обіду, поштовою [каретою] [я] вирушив з Кьольна до [містечка] Бергена. Містечко маленьке, [розміром у] трьох миль, і належить до Рейнського Пфальц-графства⁹. З Бергена за дві милі [я прибув] до міста-фортеці Юліха, [яке] належало єпископу Льежському. Місто невелике, але достатньо укріплене ровами і мурами, [і] порядно обмуроване. Вулиці впорядковані. На розі, навпроти гауптвахти, [знаходиться] непогана таверна, в якій [я] заночував. Вранці 5 вересня [я] виїхав. По дорозі через три милі о 9 00 год ранку [я] зупинився в «Aix-la-Chapelle», [що] німецькою [позначає] Аахен, а на латині – «Aquaе Grann»¹⁰.

Аахен – місто настільки велике, що в півтори рази перевищує Познань. [Воно] частково муроване з каменя, хоча в більшості з цегли, і не з добрим смаком. Став [я] лицем до палацової Капелли Діви Марії, у якій похований Карл [Великий], з яким я також мав

⁹ Титул пфальцграфа Лотарингії у 1085/1088 роках поступово був перетворений в титул пфальцграфа Рейнського, який у 1214 перейшов до дому Віттельсбахів. За часів курфюршества Баварією і фальц-графством Рейнського, зокрема станом на 1778 р., управляла династія Зульбахів, а в часі подорожі І. Рачинського пфальцграфом був передостанній управитель Карл IV Теодор.

¹⁰ Знаючи історію франкської держави та латинську мову, І. Рачинський записав давню назву міста, як «Asquisgranum».

«vis-a-vis». Це місто є настільки старовинне, що [сьогодні воно] реставроване новим кам'яним муром і оточене новими ровами. Колись [місто служило] помешканням для західних королів, починаючи від Карла Великого, який це місто заснував і розбудував. [Також зберігся] прозорий Собор, який має по боках дві каплиці і величний потужний кам'яний вівтар, проте не надто стрункий. За вівтарем [розташовані] хори порядних форм, в яких співають [під час літургії] і гріб одного з єпископів. В правому боці захристя зберігаються реліквії: руки і голова Священного [імператора] Карла Великого, клаптик скривавленого одягу Ісуса Христа [та] служебник із єгипетського паперу, який використовують під час присяги на коронації західних королів. Тут же [зберігається] оздоблений золотом меч, подібний до старовинних польських шабель, який припасовують до боку королів, які йдуть [на церемонію] коронації. Цей служебник і меч завжди вішають за тим місцем, на котрому повинен стояти (сидіти) коронований правитель. І навіть від часу, коли в Аахені королі перестали коронуватися, цей звичай [продовжує] зберігатися. За те, що в цьому кафедральному соборі королі більше не коронуються, [в наш час] вони сплачують певну суму коштів, і стверджують власні грамоти, [в яких пояснюють], що цей жест шкідливо не впливає [на] давній привілей Карла Великого, [який містить] вимогу для всіх наступних західних королів коронуватися саме у цьому соборі. [Також в костелі] виставлено на показ трон Священного [імператора] Карла Великого, [який хоч і виконаний] з білого мармуру, [проте виглядає] некрасиво. Після своєї смерті він кількасот років сидів на ньому, і [саме] на ньому в давні часи коронувалися наступники престолу.

Цей кафедральний собор, хоч і знаходиться в дієцезії єпископа де Льеж, проте до [його] юрисдикції не належить, щоправда підпорядковується самому папі римському. При соборі [живуть] кілька десятків каноніків, з яких старші мають по 6 000 злотих, а молодші – половину. Окрім річного доходу ці каноніки мають спеціальний привілей на здійснення літургії. Кожен із них за чергою, в конкретний місяць отримує цю вакансію, але її присуджують

особисто [тільки] каноніку, окрім дворян. Щоправда, цісар і король Пруссії належить до кола тих, кому це дозволено. Французький король також числиться каноніком собору, саме тому після його смерті присилають на чорному сукні французький герб, який завішують по смерті кожного із усопших королів біля головного вівтаря собору, де є фігура найсвятішої Діви Марії, [яка була] знайдена у 900 р. в лісі у старій каплиці, що неподалік Аахена. Біля цього вівтаря із фігурою Божої Матері, не має права служити літургію жоден інший капелан, навіть з числа кардиналів чи єпископів, окрім представників двору прелатів чи каноніків, висвячених спеціально для цього вівтаря.

Під час літургії у хорах, перед співаючим кантором, носять срібний кий, обшитий оксамитом, подібний до нашого ціпа, а також два високі срібні кий, які, напевно, є символом могутності або ж якоїсь поваги. Добрий соборовий хор [Аахена], окрім музичних інструментів, має 40 вокалістів з числа священників, які співають за нотами. Обрядовість богослужіння або соборової церемонії дуже відрізняється від тих, які служаться у наших костьолах.

Окрім духовного покровительства, [Аахенська] капелла має право зборів. Каноніки, [які мали на це право], перед [зібранням] носили фіолетові чимари. Якщо одному із кардиналів не хотіли дозволити відправляти Святу Літургію перед вівтарем, з огляду на вищезгадану привілейованість, [то] вони втрачали цей дозвіл саме через своє світське походження. Місцеве населення через [свою] неосвіченість в якомусь із богослужінь, зародило звичай, на честь своїх Святих Патронів, [за яким] до стіни собору приліплювали і запалювали свічки. Ця неосвіченість колись призвела до того, що цей храм згорів, через незагашену свічку, що була прикріплена до стіни. Бажаючи відродити ці руїни, каноніки просили у папи [дозвіл] на збір пожертв на ремонт собору. В цей час у Римській столиці правив той самий [папа], який був обраний з числа кардиналів, якому [свого часу] не дозволили відправляти Богослужіння перед привілейованим вівтарем [в Аахенському соборі]. Бажаючи покарати [каноніків], [він] дав їм таку відповідь: щоб надлишкові витрати на

«фіолетові чимари», вони перевели на потреби ремонту костюлу. І в своєму листі не одразу дозволив збирати пожертви, тому йому дали відповідь, що багато фіолетового «прибутку» не будуть використовувати. Саме від цього часу [вони] не носили фіолетових чимарів.

Бруківка цього міста не з кращих, щоправда з дрібного тесаного скельного каменя. Ширина вулиць посередня, але усі викривлені, а не під шнур вирівняні. Ратуша доволі велика, з просторими залами для укладання договорів, які вщент наповнені портретами. Прогулянкові тераси досить красиві й обсажені липами. Серед іншого у місті і поза тим [є] будинки, в яких організовують бали і дають сніданки. Один [має назву] «Voxhall», [а] за чверть милі [є] другий – будинок купця, де розташований ґрунт [єпископа] Льежського.

[Неподалік є] лікувальні води, [прославлені] своїми фонтанами «Comres Badt». Тут є тепла вода, сірчистого смаку, на запах як смердюче яйце. Цю воду п'ють усі, а для тих, хто п'є, діє прогулянкова тераса із арками завдовжки на 80 кроків, по якій проходять збираються в часі дощу. Друга алея веде вздовж мурів і має шість рядів старих лип, а через сто кроків [розміщена] друга. [Діють] впорядковані лазні, в яких одна вода пливе гаряча, а інша, [одразу] біля неї – холодна. Будинки для оренди купелей добре впорядковані. У непоганому смаку [тут] виконуються [театральні] комедії і комедіальне.

Це місто має власних ґрунтів розміром [у] півтора милі, [а також] управляє селами із дуже відомою голковою фабрикою, з якої до міста надходить кілька мільйонів злотих. Також діє велика фабрика з виготовлення сукна. Приміщення Редути достатньо впорядковане. У будинках красиві вузькі комини, а опалюють тільки кам'яним вугіллям, яке масово добувають в глибоких [підземеллях] скелях. Це тверде вугілля попередньо обпалюють, щоб не давало жодного чаду. Тамтешні мешканці не знають п'єців. Віра – католицька. [Я] пив там воду і приймав лазні.

25 вересня о 8 00 год ранку [я] виїхав до села «Спа» в єпископстві Льеж, [що] за п'ять миль від Аахена. Село розміщене між скелями і горами. Місце вимуроване у сучасних формах. Кам'яні

будинки великі і високі, теж покриті каменем. Вулиці широкі і забруковані. Таверна «під знаком Вовка» дуже вигідна і дешева.

Джерела, з яких п'ють воду, мають три види якості, а біля них короткі на 80 кроків прогулянкові тераси. Також біля найбільш уживаного джерела [розміщені] маленькі кімнатки, [такі ж] як і лазні. Комедії і комедіальне тут виконують] на досить пристойному рівні. За селом неподалік «Voxhall» стоїть великий і красивий будинок. [У ньому] величезна і простора кімната, до якої усі беруть воду і сходяться на сніданки, обіди, підвечірки, вечери, бали, гру в карти, і тут буває подекуди близько 2 000 осіб. Ці води мають смак чорнила і [дуже] холодні.

У порівнянні з Аахеном у цій місцевості велика дорожнеча на речі, а за золото беруть нижчу ціну. Там [один] дукат – по 18 ескелінів, а [один] ескелін – по 9 солідів, а [один] солід – по 3 наших мідних грошей. В Аахені за [один] дукат йде по 20 ескелінів, а [один] ескелін – по 10 солідів, а [один] солід – по 3 наших мідних грошей.

П'єців тут немає, форма коминів на горі – проста, а від долини заокруглюється на один лікоть, а в самому низу простягається простіше. З цього місця 26 вересня після обіду [я] виїхав [і повз] великі гори і скелі за 4 милі [приїхав] до Льєж.

Льєж – велике і багатолюдне місто, огорожене мурами і розташоване над річкою Маас, щоправда недостатньо впорядковане. [Тут] розташований палац єпископа Льєжського. Будинки у місті муровані і високі, будовані з цегли за старими стандартами. Вулиці забруковані, і не надто широкі, але освітлені дуже добре. Досить красива ратуша і дуже багато костьолів і монастирів. Катедральний костьол більший за старовинний Аахенських собор, при цьому красива архітектура проектує його одразу всередину п'яти міських вулиць. [Храм має] великий вівтар, перед котрим є великий бронзовий надгробок одного із єпископів Льєжу. Над ним співає хор, який огорожений бронзовим урочистим та красивим ганком. Зсередини костьол дуже просторий, а навпроти хорів та великого вівтаря, міститься ще один вівтар, у якому час від часу співають літургію.

Цей вітвар заслоняє ганок, через що навпроти вітваря, де служиться літургія, не видно капелана. Там грає дуже добра і красива капелла і священики, які теж гарно співають, [бо] добре володіють музичними нотами. Але ніхто до них підійти не може.

Усе це князівство-єпископство належить до єпископа, який має у них всевладний уряд. Каноніки, які мають по 6 000 злотих польських доходу. [Їх] називають «tressonsier», які формують державний [соціальний] стан. Коли вони проїжджають повз головну вахту, солдати шикуються зі зброєю.

Міст на ріці Маас – довгий, високий і широкий, красиво вимурований на арках, а під ними простягається вулиця і проїжджають карети. Канали [міста] відкриті, але декотрі з них занедбані. Порт там має добрі прибутки.

[Місто має] красиву алею для прогулянок завдовжки у 2 000 кроків, а вздовж неї в чотири ряди висаджені липові дерева. Пообідати [я] зупинився у таверні «l'Agneau Blanc». Смачний і дешевий обід за 2 польських злотих, акуратно розрізаний [та розрахований] на два дні.

Старовинний єпископський палац досить великий, [щоправда] згори та знизу біднуватий, [а тому] нема на що дивитися. У війську [служать] одні діди. Тут [діють] академія і відома фабрика зброї. Віра – католицька, [а] комедіальне – [достатньо] терпиме. Розважившись у цьому місті 28 вересня, [вже] 29 вересня о 6 00 год ранку [я] виїхав за 4 милі до Маастрихта. [До нього ми] прибули о 10 00 год і там заночували.

Маастрихт – місто не надто велике, зате людне, впорядковане [і] добре укріплене. [Має] муровані кам'яні вали [і] рови, які служать для затоплення неприятеля. [Також має] бастіони і все необхідне для належної оборони. Це місто належить до Голландії, однак тут льєжський єпископ має свого урядника в плані правочинностей, щоправда без данини. Гарнізон налічує понад 2 000 осіб. [Місто] має досить багато католицьких костьолів, а також кальвіністів і кілька дисидентів-іновірців. Річка Маас тут пливе досить швидко. Будинки мають по кілька поверхів і порядно вимуровані з

цегли. Їхні фундаменти [також] усі із цегли. На обід [я] зупинився навпроти ратуші на ринковій площі, де досить недорого оплатив за [хорошу їжу].

За містом є скалиста гора, з якої на кількасот ліктів у землі викопані камені, [які] вибрані настільки глибоко і далеко, що попід землю аж до Льежа тягнуться цілі витесані вулиці, якими можна пройти. Таких вулиць тут є кілька тисяч. Ними можна ходити із запаленими факелами, а за провідників люди мають добрих місцевих жителів, які знають місця і дороги, і без яких інакше не зміг би вийти. Під землею йдеться дві години, і виходиться до монастиря Капуцинів над річкою Маасом.

Розважившись оглядаючи ці цікавинки в Маастрихті, 2 жовтня о 18 00 год вечора різними поштовими каретами [ми] приїхали до Гертогенбос¹¹. Це є досить міцна голландська фортеця. Місто так само досить велике, [і має] великий кальвіністський костьол, подібний до кафедрального храму у Льежі. 3 жовтня о 18 00 вечора звідтіля [я] виїхав і зупинився в Утрехті.

Утрехт – [це] велике місто, [у якому] будинки впорядковані і великі, [а кожний] з них має різні комини, які заховані від вітрів, щоб не диміли. Ріки Рейн і Маас направлені в канали, береги [яких] – муровані. Під їхнім низом ідуть склепи і склепіння, а по боках [розташовані] будинки збудовані впритул. Мости і кладки [розраховані] для пішоходів, а дороги – тільки для карет і возів. Великий старовинний кафедральний костьол зараз належить кальвіністам. Половину його обвалив вітер, і, як оповідають, досі ніхто не відає, куди поділися його зруйновані частини. Вулиці обсаджені липами, які також ростуть і перед будинками, а тому їх обстригають спеціальними формами, [особливо] овальними колами. На валах [вимощені] гарні пішохідні доріжки. Сходи на вал завширшки у 200 кроків. За містом [є] гарна прогулянкова алея, яка постягається більше аніж [на] 1 000 кроків. Липи [насаджені] у 6 рядів дуже гарно пострижені, а з середини по боках – прокладені стежки. В каналах усюди шлюзи, а уся околиця Утрехта наповнена суцільними

---

¹¹ В оригіналі автор записав, як «(Bois-le-Duc)».

садами, каналами, парками, величними будинками. В усіх будинках дуже чисто і впорядковано – як усередині, так і ззовні.

Бачив [я] красивий сад одного пана. [Весь] у критих ганках з вікнами. [Має] альтанки, які зсередини за архітектурою [дуже] високі. Друга [альтанка] має поверх [типу] низьких ганків у восьмигранній формі. Вздовж третьої альтанки висаджені липи, які пострижені. [При цьому] декотрі від половини в округлій [формі], [а] декотрі від половини у вигляді пірамід, які по боках [мають] гладкі шпалери по три лікті. [Також розставлені] красиві гроти з ракушняка [та] дуже гарні старовинні алебастрові фігури людей.

Півтора милі від Утрехта розмістилося село Зойст, в якому мешкають братові родичі, ті самі, що й в Новій Солі¹². [Вони] мають красиво засаджені стежки для прогулянок, великі будинки, торгові лавки і склади для товарів різноманітних ремесел.

Переночувавши в Утрехті, 5 жовтня о 8 00 год [я] сів на спеціально найнятий бат¹³, і поплив винятково каналами. Бат тягнув лише один кінь. По обидва боки каналу ті ж самі гарно збудовані будинки, альтанки, сади, люди, луки, розділені ровами для стікання, муровані шлюзи для регуляції води в каналах. Інші [канали] – сільськогосподарські, [призначенні] для заливання води, якщо є потреба. Цей пейзаж один із найгарніших, бо пливеш тільки одним садом, пливеш там, де видно багато вулиць, засаджених гарно постриженими липами. Насамкінець після шестигодинної подорожі, о 15 00 год обіду [я] приплив і потрапив до Амстердама.

Амстердам – місто дуже велике, розділене широкими каналами, а з обох боків яких, ідуть доволі широкі вулиці. Дуже багато мостів і водяних вузлів, усі вони муровані із цегли у [формі] арок. Найбільший міст завширшки 45 ліктів. Будинки вимурувані із малої цегли, але не новою в'язкою. Вулиці добре забруковані. Ратуша

---

¹² Йшлося передовсім про якихось родичів братів Рачинських, які мали в Утрехті певну нерухомість.

¹³ Бат – вид дерев'яного, часто довбаного, човна, який використовувався на річках, протоках та міських каналах. Відрізняється передовсім своїм плоским лопатоподібним носом, який являється продовженням днища човна, що дозволяло йому уникати зайвої води під різких поворотів чи течій.

велика, [бо] має три поверхи. Зал біля [її] вікон [виконаний] у грецькому стилі. Довкола нього другий зал, у вікна якого потрапляють [вікна] попереднього [залу]. [На стінах висить] багато портретів розміром із [сам] зал. Стіни мистецьки оздоблені різноманітним каменем ручної роботи сницарів. Сходи не добрі і невеликі, двері і замки дуже простенькі. Вікна некрасиві – як у [плані] скла, так і розмірів.

[Діє] багато різних костюлів, але католики лише в будинках мають каплиці. Красивий відпочинковий парк [розташований] за містом, а саме місто на 6 ліктів догори оточене високим цегляним муром. Bastіони без валів, а рів завширшки у 25 ліктів. Порт [розміщений] близько. Завдовжки [він тягнеться] в одну милю, а завширшки – на півмилі. У ньому стоїть більше 4 000 кораблів, а інші лише в міських каналах стоять. Купецькі судна мають по 70 гармат, а завдовжки [вони у] 80 ліктів, шириною – 22, заввишки – 13, а в глибину води тягнуться – [від] 7 до 8, і мають 6 – стрижнів.

Склад Єврейського Товариства розміщується у великому будинку, у якому поскладано понад два мільйони фунтів перцю, при цьому нічого, окрім коренів. [У] мішках [вони] мають 80 фунтів кориці, що коштує 50 флоринів. Одна лінія [товару] тягнеться до якоря, а друга – на 1 800 стоп. У такій кількості товар вантажать на судно.

[Діє] одна синагога німецьких євреїв, а друга – португальських, які здійснюють богослужіння не в чистій формі, як німецькі [євреї]. Їхній вівтар опертий на красиві колони, виготовлені із американського дерева. Синагога дуже добре освітлюється підсвічниками. З лівого боку на лаві сидить рабин, а по середині є місце, оточене ганком, де обрізають дітей.

Красиві комедії актори [розігрують] на голландській мові. Віра – католицька, але усі [храми] зношені. Дукат йде по 3 голландських золотих і 5 солідів, [а] 1 голландський золотий виносить 20 солідів, а [1] солід – 5 польських мідних грошей. Дорожнеча більша, ніж в інших краях, але не збиткова. Ситний обід [коштує] 3 польських злотих і 13 мідних грошей. Подають білий горох [разом] із нарізаними стручками. Мистецтво [подання] м'яса [побутує] тільки

холодним. На стіл часом кладуть чотири [види] різної зелені. Копчені язики і хвости овець тут [мають] за спеціальну [страву]. Купці, які цим торгують, розсилають [товар] по усій Європі, [на чому] збирають значний капітал. Загалом подають 16 страв на стіл, але не дуже густо. [Я] зупинився в таверні пана Туба на вулиці Російській.

Вранці 7 жовтня [я] познайомився із багатим і гречним негоціантом¹⁴ на прізвисько Верамме, [і] його дуже порядним братом або [французькою] «Chalour». О 8 00 год ранку під [цим] вітрилом [я] поплив півтори милі до Саардама. [Човен] зупинився у п'яти четвертях помірного вітру. Це село велике [й] у три рази більше за Познань. [Воно] має красиві, впорядковані [та] муровані будинки. Вулиці [фактично розміщені] на каналах [з] красивими мостами та арками. Усе [зроблено] так, як у [якійсь] кімнаті палацу. [Я] побачив там 200 вітряних млинів. Серед них один, щось пиляє і дуже швидко жне, другий – вибиває олію, а третій – виготовляє папір.

Усе це село настільки впорядковане [і респектабельне], що собі важко уявити. [Тут] нам подали обід, зокрема калішському [і] дзялинському молодшому воєводі¹⁵, підполковнику французького війська – Сильвестрові, і третьому – мені. Коли поверталися назад, вітру не було, відтак [ми] плили три години морською затокою. [Тут я] бачив довгі [і] великі морські риби, [розміром] у три лікті, які кидалися після заходу Сонця, адже був погідний і теплий день. Також [я] бачив велику кількість кораблів, які стояли рядами в порту, а також тих, які пропливали. Цей неперевершений вид тягнеться чимало миль. Кораблі, із піднесеними мачтами, які за містом були пришвартовані до берегів, виглядали так, неначе ліс гладких [рівно насаджених] сосен.

«Musiko» – це те місце, де сходяться моряки, тут для їх розваг потайки утримують дівчат. Дівчата достатньо пристойні, одягнуті в корсети [із] зав'язками, [мають] кучері, а деякі [з них] загалом красиві. Вміють розмовляти французькою, італійською та німецькою,

¹⁴ Слово негоціант, французькою записувалося, як «négociant», і позначало оптового купця чи посередника в торгівлі, які вели міжнародні торгівельні операції.

¹⁵ Упродовж 1775 – 1778 рр. уряд калішського воєводи посідав військовий діяч Речі Посполитої Агуст-Казимир Сулковський (1729 – †1786 рр.).

[при цьому] самі розповідають про себе, [зокрема] з ким цієї ночі спали. 9 жовтня, винайнявши карету, [я] поїхав дорогою за три милі до Гарлем.

Гарлем – місто впорядковане і достатньо велике. [Має] великий костюол [із] чудовими і витонченими органами, [що] відомі на всю Європу, але, на мою думку, не кращі за познанські, [що] в костелі оо. Бернардинів. Різниця полягає лише в тому, що [тут] пищавки в такій чистоті тримаються, що аж виблискують, а так оздоблення [нашого органу значно] грандіозніше. [Місто також] славиться своїми квітковими городами, насінням та цибулинами, яких [люди] утримують незліченну кількість. Прорізних каналів [по місту], так само багато, як і по всій Голландії. За містом [розташований] дуже гарний бір засаджений вільхами та липами. [Діє] особливий природничий кабінет («Gabinet»), на [розвиток] якого складаються штатгальтер¹⁶ та найбагатші люди Голландії. З'ївши у цьому місті найкращий обід, за який, на три особи, заплатив 24 польських злотих, [я] поїхав [далі] такою ж каретою. Через чотири милі [ми прибули] до Лейдена.

Лейден – [це] велике і впорядковане місто, яке має величезні канали, по яких до нього припливають величезні кораблі. [Також] у цьому місті є слава академія. Саме ж місто дуже гарно збудоване, подібно до міст описаних вище. [Зберігся] знаменитий старий замок. [Діють] красиві парки для прогулянок. Коротко відпочивши, на ніч я поїхав до [міста] Гааги, в якому розважався 10 жовтня цілий день.

Гаага – велике, людне і впорядковане місто, без жодних укріплень і мурів. У ньому є палац правителя. Будинки [тут] високі, [а] деякі [з них збудовані] за новим стилем. Широкі вулиці добре забруковані, [але] посередньо освітлені. Канали – вузькі та глибокі. [Діють] красиві парк і площа для муштри. [Я] зупинився на обід у таверні під «Marechal de Turen», в якій [страви] подають чесно. Театральної комедії не було. [Діє] невеликий звіринець. Палац упра-

¹⁶ «Штатгальтер» або «статгаудер», з нідерландської мови перекладається, як намісник. Станом на 1778 р. вживався, для позначення посади управителя провінції в Нижніх країнах, спочатку як намісника короля, а після завершення Нідерландської революції, як представника держави. У XVIII ст. посада штатгальтера перетворилася на спадкову.

вителя, ані величний, ані красивий, [і] складає враження, буцімто кілька кам'яниць [укладені] в одне ціле. [Діє] відомий кабінет різних заморських речей, щоправда [я] його не бачив. Зала, в якій відбувається державна рада, дуже гарна, [і] має красиві та захопливі картини. [Також є] кабінет з особливими розписами. Поряд базується гарнізон, [у якому] 1 000 солдат, які не надто стрункі, вимуштрувані посередньо і [лише] почасти добре одягнуті. Дорогою за чверть милі [знаходиться] порт. Поблизу нього – океан, до якого красиво висаджена дорога. Будинок у селі «daus le Vois», власником якого є король, [є хоч і] не найбільший, зате китайським папером умебльований. Великим [є] лише [головний] зал, а його уся стіна красиво розмальована величезними, [розміром] як сама ж стіна, портретами. Двері маленькі і некрасиві. В саду немає на що дивитися. До обіду день був дуже добрий і ясний, а після обіду – падав дощ.

Вранці 11 жовтня о 7 00 год [я] виїхав дорогою за три милі до Роттердама. За півтори милі [я вже] був у Делфті. Місто впорядковане, щоправда, менше від Гааги. У цьому місті є усипальниця першого штатгальтера¹⁷, який 250 років тому звільнив Голландію з під влади Іспанії. Цей дуже красивий невеликий надгробок виконаний із мармуру, проте не викликає [особливого] подиву. Усі штатгальтери поховані саме тут, [а] їхні надгробки [виконані] на різьблених дерев'яних таблицях, із мальованими гербами та датою смерті кожного з них. О 10 00 год ранку [я] зупинився в Роттердамі.

Роттердам – велике, людне [і] торговельне місто, але впорядковане, як і інші, без кругового муру. Брама досить гарна, будинки муровані, [але] бруківка – недобра. Канали такі ж великі, як і в Амстердамі, адже ними до міста запливають купецькі кораблі. Ратуша невелика. Звідти за кілька миль річка Маас впадає у море¹⁸. Вона настільки широка, що [місцевий] порт [завжди] служить ку-

---

¹⁷ Ідеться про усипальницю Вільгельма I Оранського (24.04.1533 – †10.07.1584 pp.), який мав прізвисько Мовчазний. Принц Оранський у 1572 р. став першим зі спадкових штатгальтерів Нідерландів. Відомий, як завзятий ватажок Нідерландської буржуазної революції, направленої проти іспанського панування і католицизму, у зв'язку із чим трагічно загинув від руки католика-фанатика.

¹⁸ Ідеться про Північне море.

пецьким кораблям. Костьоли [тут] досить посередні, як і парки для прогулянок. [Я] зупинився у таверні «an Mareschal de Torenne», [де подають] помірно їжі, а будинок подібний до [однойменних/фірмових таверен]. Комедії [в театрах] грають на голландській мові. У місті немає гарнізону. 12 жовтня о 7 00 год ранку [я] виїхав з Роттердама до Віллемстада, [що за] 7 миль дороги.

Під Роттердамом [я] перетнув ріку Маас, яка є такою широкою, як половина Вісли біля Торуня. [Далі я] перетнув стару ріку Маас, [а саме там де вона] стає вужчою. Третій раз я перетнув цю ріку [у місці, де вона] впадає у море. [Сюди] я плив годину під вітрилом малого човна. Вітер був добрий, і [тут] настільки широко і глибоко, що тут плавають купецькі кораблі із 3-ма щоглами і 60-ма гарматами. Ця морська притока привела [нас] до міста Віллемстад, [яке] має в собі воду таку ж солону, як і морська.

З'ївши тут несмачний обід, [я] поїхав дорогою за 4 милі до великого і впорядкованого села Россендаль. Пообідав [у таверні] під «Білим лебедем», [у якій їжі] достатньо, але дорого. Тут [я] і заночував. За кілька миль тут закінчується Голландія. Так у загальному, що [я] міг пригадати, переказав.

Ця республіка складається із 7-ми провінцій і має свого правителя – штатгальтера з дому князів Оранських. [Географічне] розміщення [країни, фактично] найнижче в Європі, бо під Амстердамом, Гаагою, Роттердамом [протікають] різноманітні ріки, [а] особливо Майн, Рейн [та] Маас, [які] впадають у море. Цей край є рівнинним, без жодних гір, а ґрунт у багатьох місцях загалом неродючий. Їдучи 2 милі від Маастрихта, і стільки ж із Розендаля, [бачимо], [що практично] нічого не родиться. До всього: уся країна настільки безкінечно наповнена болотами, очеретом та трясовинами, що на цій землі ніхто б не міг втриматися [чи] будуватися, [і ніщо не могло б] вродити, якщо б не було великої кількості каналів, ровів, шлюзів, і великих дамб [та] гребель. [Серед них] одні – висушують [землю], [а інші, навпаки її] – наповнюють. Щоправда, [ця країна навіть будучи] поділена між [своїми] мешканцями на малі клаптики, [завдячуючи] своїм добрим промислам, господарству і достатній кількості

грошей, [навіть] у своїй [земельній] карликовості, залишається родючою та заможною. Канали, якими заповнені усі торговельні шляхи, які їм допомагають у продажі різноманітних товарів, завдячують зменшенню цін, адже усе без винятку надходить [на ринки] із легкістю. Лісів [практично] немає, [росте] хіба [що] засіяна і або засаджена ожина, на місцях котрої добувають торф, який повсюдно спалюють. Цей вогонь теплий, але розпалюється не за [один] раз і дуже відчутний на запах. П'єци у них залізні [та] подібні до коминів.

[Люди] мають города, а на них різноманітну зелень і овочі, але найбільше вирощують орхідей. Рогатої худоби у них вдосталь, для цього [існують численні] луки і трави [з] конюшини. Коні міцні і рослі, а також красиві і швидкі, але [люди] утримують мало овець. Робота в ріллі [виконується як у нашій] традиції, але ретельніше і з більш глибоким обробітком ґрунту. Але попри все це збіжжя засівають небагато. Плуги і рала [мають] такі ж як [і] у нас, але [вони] мають маленьке залізне колесо без шпиць. Зовсім ніде немає стодол, а збіжжя складають в обороги. Усюди «живі паркани», села муровані, [а] будинки у більшості випадків низькі, при цьому, відстань між ними така ж велика, як у нас. Саме тому у голландців уся Голландія в городах, каналах і будинках. Повітря в країні нездорове, адже тут часті дощі і великі тумани. Мешканці – засмучені, міцні, порядні, невимогливі, підприємливі і працьовиті, заощадливі і багаті, але малоговоркі і дуже охайні, як в дома, так і на кораблях чи за верстатом. В усе це навіть важко повірити. Їдять добре, подають акуратно, хоча небагато. Звичай мають прості. [Загалом тут] є достатня кількість жителів.

Поштових станцій не мають, тому від міста до міста потрібно наймати карети. Рідко де трапляються впорядковані дороги, бо ґрунт низький і дуже болотистий. Мають смішні підводи, які набагато вищі [за традиційні], [і які] мають довгі замки [із] колодками і фасадами позаду. Знявши фасадні [дошки], цими возами [вони] возять дрова і перегній. Упряж повністю розмальована. На переді [монтують] невеликий кривий дишель. Карети також дуже смішні і некрасиві. У містах у них є звичай, [коли] каретний кузов вкладають

на маленькі сани, і [у такий спосіб] одним конем їдуть. Це в них називають громадськими фіакрами. [Голландці] також мають двоколісні кабріолетики на пружинах, [у яких] кузов перекритий, що [виглядає] гарно і легко. До них запрягають одного або двох коней.

Голландське військо [я] описав вище. Податки в Голландії на кожну річ високі. Серйозною [є] торгівля з Індією, адже Батавія перебуває у руках голландських купців, котрі звозять різноманітні види зелені та морську рибу, які своїми кораблями постачають до власних портів і всієї Європи, або скоріше усьому Світу. Їхня країна пристосована для будь-якого виду торгівлі, адже каналами, які перетинають її наскрізь, кожен мешканець ці різновидні товари приносить не до свого будинку, а до їх передсіноків. Через це голландське населення є дуже багате і заможне. Невипадково уся Голландія складається із солідних будинків, [дорогих] водних каналів та парків із найпрекраснішим видовищами.

13 жовтня [я] виїхав із голландської границі і дорогою за 7 миль прибув на обід до міста Антверпен, що належав імператору.

Антверпен – [місто] досить велике, посередньо заселене, порядно укріплене. Будинки [у ньому] досить красиві, [а] вулиці широкі і добре забруковані. Ратуша [має] старовинний архітектурний стиль. Великий кафедральний костюол [має] високу і красиву вежу, а в середині великий вітвар. У цьому костюолі є пречудовий образ «Зняття з Хреста» Ісуса Христа¹⁹, написаний рукою славетного маляра Рубенса, який звідтіля був родом. У костюолі Августинів є також другий образ того ж маляра «Всіх Святих»²⁰, а третій – «Воздвиження хреста» Чесного Христового від Землі²¹, [зберігається] в костелі Св. Якоба, який так само є величним і красивим. В останньому [збудована] каплиця, [яка] дуже красива по боках. Окрім цих монастирів та костюолів, велика кількість робіт цього маляра збереглося в інших [будівлях] міста.

¹⁹ Образ написаний Пітером Пауелом Рубенсом олійними фарбами на дерев'яній дошці 420,5x215 у 1612 р. Щоправда весь спектр робіт тривав упродовж 1610 – 1614 рр. Сьогодні зберігається у музейному заповіднику Собору Антверпенської Богоматері.

²⁰ Образ написаний близько 1612 р.

²¹ Написаний впродовж 1609 – 1610 рр. розміром 460 x 340 см.

Річка Еско (Шельда) широко пливе під містом, маючи в середньому глибину на 28 стоп. Раніше до берегів міста прибували кораблі, але Голландська республіка дорого купила в імператорів привілей, згідно з яким жоден човник – ані великий корабель не [мали права сюди] припливати. [Часті] атаки знищили торгівлю цього міста, яке має [навіть] гарну школу, у якій купці організують свої збори. Відтак [воєнні кампанії] та усе це серйозно відобразилося на авторитеті цього порту. Також [тут] діють дві академії. Одна – малярського мистецтва, а інша – сницарська, в якій навчається кілька десятків молодих людей, з яких [потім] виходять славні малярі і сницарі. [Я] зупинився у «Au grand laboratoire» – вигідному будинку, де дуже добре і дешево годують.

14 жовтня поштовою [каретою] [я] виїхав з Анверса. Цей день був красивий і ясний. [Ми] їхали над широким і глибоким каналом, яким плаває багато кораблів. Збоку тягнеться зроблена дорога, вздовж котрої у шість рядів дуже гарно насаджені буки і берези, які утворюють прекрасний і пишний ліс. У глибині вулиць проглядаються старі дерев'яні сільські будинки. Ґрунт тут твердий, а рілля – красиво укладена. [Далі ми] проїхали місто Мехелен, в якому діють славні фабрики брабантських мережив і міцних та добрих карет. На обід [ми] зупинилися в Брюсселі.

Брюссель – столичне місто Брабанта, спроектоване у вигляді груші під горою. [Це місто] – середньої величини, достатньо впорядковане, обнесене валом і високими кам'яними мурами у вигляді кола, які радше [призначені] для декору, аніж для оборони. Удільним князем Брабанту [є] князь Карл де Лоррейн, [який є] дядьком імператора і має свою резиденцію в Брюсселі. Будинки [тут] доволі красиві і вимуровані із цегли. Вулиці – широкі [і] забруковані. Ззовні палац князя старовинний, зсередини – красивий. [Діє] звіринець, в якому безліч індійських птахів, фазанів і різноманітних папуг з Америки, які бувають найрізноманітніших кольорів. Тут є кролик, який разом із куркою стоїть, а її курчата не мають на собі пір'я, [а] тільки шерсть [від] кролика.

Ратуша [має] красивий проект. Вежі старовинного стилю, але [досить] красиві. Костьолів дуже багато, серед яких найбільшим є [під титулом] Св. Миколая. Костьол чудовий і великий, [а в ньому] дуже монументальна кафедра, красиво вирізьблена з однотипного дерева, ціна котрої сягає 120 000 злотих польських. Дароносиця оздоблена брильантами, [і як] розповідають, має авторитет серед кільканадцяти мільйонів [віруючих].

На валах [міста розташовані] парки для прогулянок. [Діє] красивий звіринець, [який] по кругу оточений великими та прикрасними будівлями, що утворюють кілька вулиць. Неподалік замку [розташована] площа. Тут діє славна фабрика гобеленів «de Gobllein». Одна штука завдовжки 10, а завширшки 6, коштує, в основному, до 800 фунтів. [Діє і] друга – бавовняна фабрика, [продукція] [якої] добре відома, і використовується у нашому краї²². Ринкова площа міста або площа імені Св. Михайла – [дуже] красива, оточена великими і прекрасними будинками, в яких живе багато мешканців.

Брюссельський гарнізон складається із кількох видів полків, які загалом дуже потужні. Люди [як правило] молоді, але малого зросту, спрацьовані, вимуштрувані, [і] мають лише комірці. Уся піхота білого кольору, [а] біля комірців [усі] мають заслони, які їх відрізняють. Замість сорочок, [усі] мають сірі пальта з капюшонами на голові.

[Я] зупинився в готелі «Angletere», де годують дуже добре, але надто дорого. Розважившись впродовж двох днів, тобто 14 – 15 [жовтня], коли була ясна погода, вранці 16 [жовтня] [я] вирушив [з міста]. Проїхавши поштові станції: 1 – Ангієн, 2 – Тубізі, 3 – Ат, 4 – Лез-ан-Ено, [я] заночував у передмісті фортеці Конде-сюр-л'Еско.

Конде-сюр-л'Еско – фортеця маленька, щоправда досить добре укріплена [і] має муровані вали. Містечко невелике, досить непомітне і без [особливого] порядку, і лише подекуди муроване, [але є] першим містом «Французького Брабанту». У ньому зосереджений французький гарнізон, [у якому, зокрема є] батальйон піхоти, білі мундири [якого], як в усієї французької піхоти, подібні до коротких

²² Йдеться про Річ Посполиту, передовсім про Великопольщу.

фраків. [Також вони носять] чорні капелюхи без обмежувальних кантів з білою кокардою. До лівого боку прив'язаний кулон з ручкою, а з правого – патронаж. Мають малі французькі плащі, з рукавами і шкіряними вилогами.

[Я] переночував неподалік цієї фортеці. Зранку наступив трохи туманний день, [а] о 7 00 год настав ясний, але [вже] о 9 00 год вдарив приморозок. [Згодом я] побачив качку, яка ходила по човні. Вранці 17 жовтня полуторною поштовою каретою [я] виїхав [з міста]. [Їхні] 2 французькі поштові відстані дорівнюють, у середньому, нашим півтора милям. Кучери їздять поштовими каретами «*avec la limanerie*», якими управляють за допомогою середніх коней. Горна не вживають, але мають тряскальця. Такою поштовою каретою [я] прибув до більшого і укріпленого містечка Валенсьєнн. [Тут] є дуже мала цитадель, у зв'язку із чим важко споглядати. [Місцевий] гарнізон організований із [числа] кірасирів і драгунів, які несуть варту в гамашах, а палаші мають прив'язані до плеча. Щоправда піхота складає більшу частину гарнізону.

У цьому місті є статуя Людовіка XV, а також шпиталь, який у сім разів більший за Познанську колегію. Існує 7 дворів м'ясників, і, окрім всього, ще й кілька великих і красивих будинки. Пообідавши в таверні на поштовій станції, [я] виїхав і далі попрямував через станції: 1 – в містечку Бушен, 2 – в містечку Камбре та 3 – в селі Бонаві. [Згодом я] зупинився на ночівлю на передмісті містечка Сан-Кентен. Це [фактично] перше місто Пікардії, а тому [воно] французьке. Подібно до містечка Конде-сюр-л'Еско [місто] добре укріплене [і] тут [діє] славетна фабрика батисту.

Починаючи від Брюсселя, усі дороги вже забруковані скельним каменем, який дуже схожий до нашого дикого каменя. Однак трапляються також місця, в яких дорога не завершена. До самого Парижа немає «брукованого життя», [але] поштові [стації] досить добрі.

Вранці 18 жовтня, коли день був досить ясний, але з добрим приморозком, я вирушив із міста, і поштовою [каретою] їхав через станції: в селах Рупі, Ам, Маньї Гіскар, в містечку Нуайон, а за 3, 5 милі зупинився у місті Комп'єнь.

Комп'єнь – [це] невелике муроване місто, яке розташоване над рікою Ена. [У місті] будинки некрасиві, а бруківка неякісна. У цьому місті [також] є старовинна ратуша і мисливський палац французького короля, який призначений на той випадок, коли він приїжджає полювати. Цей палац дуже великий і зручно розташований, щоправда, не так, як би мало б пасувати для [самого] французького короля. Полювання [дуже] особливе, адже [воно] відбувається у лісі висадженому широкими вулицями, на кожній з яких є камінь із вказівниками напрямку дороги. [Також є] красивий парк для прогулянок, а сад щойно висаджують. День [тоді] був ясний, незважаючи на те, що вранці був туманний. На стіл подають дуже смачні розрізані навпіл артишоки. Їх їдять також сирими, [посипаючи] сіллю та перцем, а також вареними [наче перша страва], особливо на сніданок. У цьому місті [я] заночував. Вранці того ж 19 жовтня [я] вирушив поштою [далі], проїжджаючи стації, таких [населених пунктів], як: за одну милю – у місті Лакруа-Сент-Уан, за півтори милі – у селі Вільнев-сюр-Вербері, за одну – у містечку Сен-Ваас-де-Лонмон, за півтори – у селі Ла Шапель-ан-Серваль, за пів милі від села Ле Бурже – в селі Лувр, яке сплачує податок королеві. Вранці день був туманний і з добрим приморозком, а згодом – ясний. О 15 00 год після обіду [я] приїхав до Парижа.

Опис міста Парижа з його околицями.

Починаючи від самого міста Сумон-Сен-Кантен, [цей] край – гористий, глинистий, подекуди скалистий, а в окремих місцях [навіть] піщаний. Села і житла – маленькі. Деякі [з них] наполовину муровані, а наполовину з глини, інші [будовані] з каменя, [а] ще інші – ліплені гірше, а ніж найкращі у Польщі. [Люди] мають дуже мало стодол, [та й ті] набагато гірші від наших сільських. Збіжжя у більшості випадків складають у копицях, які розлогі, вгорі – чубаті, [а] по боках – укладені стрімко, покриваючи верх соломою. Їздять [за допомогою] ослів, [і] мають великі, але незручні двоколісні вози, до яких запрягають по 6 коней або 6 ослів. На ослах їздять [також] і жінки. Щоправда населення некрасиве і неохайне.

20 жовтня день не був ясным, бо падав дощ. [Я] зупинився на обід в таверні «Qalliardbois» на вулиці де Шель, що неподалік Сент-Оноре. У цій таверні, де є добрі обіди, зупиняються всі, ті, хто ще не знайшов [в Парижі] будинку для наймання. За [один] день [приїжджі] платять по 3 франки за кімнату з видом на вулицю «Королівську», що одразу біля [театру] комедій та неподалік палацу Тюїльрі.

День 21 [жовтня] по обіді був ясным. [Я] переїхав в готель Валуа, [що] по вулиці Рішельє. Будинок досить пристойний, [і] в підвалі має трактир. День 22 жовтня був ясным і теплим. 23 [жовтня падав] – дощ. 24 [жовтня було] – тепло, але дощ [падав] частіше, аніж [була] погода. 25 [жовтня] – дощ і тепло. 26 [жовтня був] дощ. 27 [жовтня була] погода. 28 [жовтня було] похмуро і подекуди падав дощ. 29 [жовтня] подекуди падав дощ. 30 [жовтня] – погода і тепло.

У ці дні [я] побачив французьку гвардію з двома хоругвами, які марширували лише з одним офіцером, який в тилу їхав на коні. Серед них були солдати без пасків для зброї, [а] унтер-офіцерів [узагалі] було мало, і марширували [вони] неначе вівці.

1 листопада сприяла тепла погода, [тому] я поїхав до Версаля, [щоб] оглянути палац і сади французького короля. Величний палац [оточений] кам'яними колонами, [має] італійський дах і чимало красивих скульптур людей. При в'їзді немає жодних споруд, стіни – нерівні, дахи занижені, вікна маленькі, а простенькі та маленькі шиби оправлені в олово, при цьому декотрі з них заклеєні папером. [Також є] каплиця, яка не з'єднана із палацом.

Сад – дуже великий, а в ньому прекрасні різьблені з мармуру скульптури людей. [У ньому розміщено] кілька каскадів, а також громадський плац для прогулянок. Парків зовсім немає, тільки скульптури та дикий ліс. З боку саду протікає потужний канал. Також є красивий зоопарк, у якому леви, леопарди, носоріг, слон, верблюд та інші [звірі].

Дорога з Парижа до Версаля, наче на долоні, [адже] потрібно переїжджати через ріку Сену мостом, на якому кожних 80 кроків ліхтарі, що так тягнуться аж до Версаля, і щоночі загоряються. Саме

ж місто невелике, і складається з костьолів, міністерських палаців і таверн. Коротко переповім про побачене, адже це особливий опис.

2 листопада [була] тепла погода, але вранці був добрий приморозок. 3 [листопада було] ясно, але холодно, а 4 [листопада] [було] похмуро і почасти йшов дощ, 5 [листопада] [була] погода, а на вечір короткочасний, але сильний дощ, [а] 6 [листопада] [теж була] погода. Цього дня [я] відвідав сад пана Бутіна. Частина [саду] виконана у французькому стилі, тобто газон із дерном укладений колом і прикрашений в одних місцях столярськими, а в декотрих – верстатними різьбленими роботами, а також посипаний кам'яним піском. Повсюди [ростуть] високі дерева, висаджені у чотири лінії, які замикають панораму. Друга частина саду [виконана] в англійському стилі. В підвищеннях [сад] покритий травою, а до гірки веде маленька, посипана піском стежина у формі равлика. Також [в саду є] чотири ряди вузьких каналів із малими мостами, у яких балки завдовжки у 30 кроків. [Також у саду збереглися] старовинні надгробки. Частина [саду] вкрита лугами, як на селі. [Також є] голуб'ятники, у вигляді шаф. Третя частина [саду виконана] у голландському стилі, де вздовж з обох боків чотиригранником висаджені квіти, наче намальовані на дошках, а посередині [протікає] канал [викладений] з цегли, де відокремлений розсадник, адже поряд горить вогонь.

7 [листопада була] ясна і сприятлива погода. Цього дня [я] бачив громадський сад, люксембурзький палац і Булонський ліс («Le bois de Boulogne»), куди [люди] з'їжджаються на конях. 8 [листопада] від ранку і аж до обіду падав дощ. 9 [листопада] падав сильний дощ і [було] холодно. 10 [листопада] зранку була погода, а потім [падав] дощ. 11 [листопада] зранку була погода, а після обіду [падав] дощ. 12 [листопада була] погода. [В цей день я] побачив парк «де Шартре», подібний до [парку пана] Бутіна, у якому газони, гаї, дикі ліси, малі канали та ін. 13 [жовтня була] погода, [тому] цього дня я виїхав з Парижа на ночівлю до села Ле-Бурже. 14 [жовтня теж була] погода. О 3 00 год ранку [я] виїхав до Суассона.

Суассон є містечком досить впорядкованим, яке лежить [на території] особливого гурманського краю Шампань. Почасти цей край є

скалистим і має густі пагорби з глинистим ґрунтом. 15 [жовтня], о 3 00 год ранку [я] виїхав, [після чого] з метою оглядин деяких цікавинок прибув до Реймсу – столичного міста Шампані.

Як я вже наголошував, Реймс – [це] столичне місто Шампані, яке має власного архієпископа і кафедру, котра стоїть [тут] від 900 року. Великий, вимуруваний із каменя костьол [Богоматері] завдовжки у 200 метрів, ззовні має старовинний і дуже красивий архітектурний стиль у вигляді двох однакових постатей. В середині у цьому костьолі [збереглося] мало оздоблення. Костьол [під титулом] Св. Ремігія стоїть [тут] вже понад 500 років, [і належить юрисдикції] місцевого архієпископа. Великий мурований з каменя [костьол] загалом красивий. У ньому зберігається мармуровий гріб цього святого, зроблений подібно до [стилю] костьолу. [Тут] також виставлено на огляд маленьку ампулу, [розміром] в лісовий горіх, про яку зберігається старовинний переказ, що коли святий мав миропомазати французького короля, а не мав священного олію, ангел наповнив ним ампулу. На пам'ять про цю Небесну Ласку, французькі королі приїжджають на миропомазання до цього костьолу, адже ця ампула завжди є наповнена цим олієм.

Костьол Св. Никасія, в якому [зберігається] його невеликий старовинний мармуровий гріб «avec la Sancte Eutrope», [загалом] не є особливим. [Хоча] у [ньому] є захоплива цікавинка: якщо вдарити в один дзвін, що важить 111 фунтів, і який закріплено на вежі, то чотири кам'яні колони висотою у 100 стоп, а шириною у 12 ліктів, якими з середини обмурований костьол, починають трястися і колихатися. Фізичної причини цього, ще ніхто не зумів зрозуміти. А якщо вдарити в менші дзвони, то в цей час жодна із колон, наближена до дзвонів, не подасть коливань, а лише після удару від першого [дзвону], якого [я] бачив на власні очі. [І що цікаво] цим колонам досі не було жодного ущербу. Крокви і балки цього костьолу [виготовлені] із каштанового дерева, і хоча костьол стоїть 500 років, дерево настільки здорове, що ніби щойно змонтоване.

На королівській площі встановлений вилитий із бронзи пам'ятник французькому королю Людовіку XV. У цьому місті є столиця

графа Шампанського. Розважившись упродовж трьох годин, [я] поїхав на обід через містечко Ле-Петіт-Лож, яке за 7 миль від містечка Шалон-сюр-Сона, що над рікою Сона. Обідав в таверні «an Potte d'Or», у якій дуже дорого і [готують] не найкраще. До містечка Вітрі-ле-Франсуа 8 миль [я] постійно їхав гористим і скалистим краєм. Цього дня увечері кілька годин падав великий дощ.

16 листопада [від] 3 00 год ранку, рухаючись 13,5 миль тими ж краями, [я прибув] до села Сент-Обен, де зупинився на обід. Через 9 миль після ночівлі, [я] прибув у перше в Лотарингії містечко Барле-Дюк. Із села Сент-Обен, за 8, 25 милі [я] приїхав на нічліг до містечка Туль над річкою Мозель, яке славиться своїм трикотажем. День був теплий, але похмурий. Зранку час від часу падав слабкий дощ. Увесь край гористий, а пагорби малі [і] дуже вкриті малими камінцями, при цьому [їх] настільки [багато], що майже нереально розгледіти землю. Вина [тут] досхочу, [якого практично] так само, як і збіжжя на полях. Щоправда ґрунт тягучий [і] глиняний. Населення непривабливе [і] неохайне. Будинки не будуються так, як у Шампанії, [а] дороги де-не-де впорядковані чи забруковані. Лише гребля [збудована] із дрібного каменю.

17 [листопада] о 7 00 год ранку за 4,5 милі [я проїжджав] через поштову стацію Велен-ан-Е, яке на карті позначене, як містечко, а одразу за ним село. [Далі я] прибув до міста Нансі.

Нансі – столичне місто Лотарингії, яке засноване в давнину, [і] розбудоване в основному за часів перебування під владою польського короля Станіслава I Лещинського. Палац – досить красивий, [а] площа – гарно збудована. Біля палацу є каплиця, у якій є мармурові надгробки лотаринзьких герцогів. Цей костюл має кордельєр. Казарми містять два полки піхоти: один – німецький, а другий – французький. Німецький [полк] має смішну форму, гранатового кольору, але [на відміну від французького] він більш вишколений.

У передміському костелі Богоматері біля Люневіля є три мармурові надгробки. Перший – короля Станіслава I Лещинського, який помер [у] 1766 р., [усипальниця котрого розміщена] з правого боку від входу до вівтаря. Другий – королеви Катерини з роду Опалин-

ських, що померла перед чоловіком, [усипальниця якої розташована] навпроти нього. Третій – французької королеви (Марії Лещинської), [усипальниця якої знаходиться] навпроти надгробку короля, [і] в якій упокоїлося її серце.

З [міста] Нансі, за 4,5 милі [я] поїхав, до Люневіля, де дороги не найкращі, адже вони ані обсажені, ані забруковані. Місто [ж] гарно розплановане, але оскільки [я] приїхав увечері, то не зміг багато побачити. Палац короля Станіслава Лещинського повністю знищений, а оздоблення і матеріали розпродані. Через 2,25 милі [я] приїхав до села і поштової стації Бенаменій. День був погодний і ясний, і часом падав слабкий дощ.

18 листопада, виїхавши о 3 00 год ранку, [я] проїхав Саабург та Фальцбург, яке є останнім містом Лотарингії. Саверна – перше [місто] в Ельзасі, яке пристойно укріплене, хоча не є великим. До Саверни потрібно з'їжджати з дуже високої гори, [дорога] з якої настільки закручена, що нею можна їхати трактом. У цьому краї дороги неважні, населення некрасиве [і] більше розмовляє німецькою, аніж французькою.

Саверна є резиденцією страсбурзьких архієпископів. [Тут є] красивий палац і парк, але їх я не побачив, бо цілий день падав сильний дощ. Там я пообідав. [Далі я] заїхав на ночівлю до Страсбурга – столичного міста Ельзасу.

Страсбург – столичне місто, [яке] лежить над рікою. Почасти [воно] споруджене з цегли і каменя, а частково – із пруських мурів. Ріка, яка впадає у місто, називається [Іль]. Просторий кам'яний муrowаний костьол, [який розміщений у місті] – дуже старовинний, [адже йому] понад 700 років. [У ньому] дуже високі склепіння, а по боках [розміщені] малі каплиці та різноманітні вівтарі, які не [загалом] надто красиві. По середині [розташовані] хори і вівтарний престол, на якому стоять розп'яття і 6 ліхтариків. Старовинна кам'яна стеля сницарськи оброблена у вигляді красивих постатей, [через що вона виглядає особливо] велично. [Також тут розташовані] одні із найбільших в Європі веж. [Так], з одної із них можна розгледіти гори, [які аж] за 20 миль. Друга – з каменя, [але ще]

незакінчена. Найбільший дзвін важить 10 000 фунтів, [а] другий – 8 000 фунтів, в якому три частини становить срібло, а тому в нього дзвонять лише кілька раз на рік. [Також] тут діє відомий шпиталь, який утримує 400 хворих осіб і має серйозні прибутки. [Також міститься] розлогий винний [погріб]. Мають також винні кухлі, які вміщають у себе 1 000 горшків [вина], яке витримують 20 років. А [ще] є кухлі із старого розливу, наприклад з 1471 р., а також 1519 і 1522 рр.

У дисидентському (/протестантському) костелі Св. Хоми міститься надгробок герцога фельдмаршала Моріца Саксонського, на якому біля піраміди із чорного мармуру стоїть його постать, яка вступає до гробу. [Постамент] вирізьблений з білого мармуру, із написом: «замовив Людовік XV». По праву руку постаменту – прихилений лев, який символізує Голландію, [далі розміщені] розправлений орел – символ Австрії, зосереджений леопард – символ Англії, а також зламани прапори народів цих країн. З лівого боку [постаменту] [стоять] прапори Франції звитяжно розправлені, а біля них особа іменована Франсуа, яка затримує герцога правою рукою, а лівою відвертає від себе смерть. Відкрита труна [виконана] із зеленого мармуру. Внизу [знаходиться] постамент із гербом та шаблею фельдмаршала. Усе [побачене] дуже захоплює. [Він] помер у віці 56 років у 1750 р., а цей надгробок поставлений у 1776 р. скульптором французького короля – Жаном-Батистом Пігаллем.

Саме ж місто є надто велике, проте фортифіковане [цілком] нерегулярно. [Воно] має башти, муровані кам'яні вали, шестигранну цитадель, муровані бастіони, [а] на фольсах [кріпляться] підзорні труби. Автором бастіонів і башт з великим коронами, був [відомий французький інженер, маршал] Себастьєн ле Претр де Вобан. Великі казарми поміщають гарнізон із 3-х полків піхоти, [серед яких] один – драгунський [і] один – кірасирів. Перед тим [тут] стільки ж інших було. Солдати дуже гарні, але не найкраще вимуштрувані. Один із них несе варту без належного одягу, а інший – в мундирі, [і] часто [узагалі] без плаща. Офіцери мають малі шинелі, комірці без шарфа, малий патронаж, із ще меншим патронажем як у деяких солдат, [що]

несуть варту. [Повсюди] брудно, догляд неохайний, а – ледерверки²³ не зовсім чисті.

В драгунів і кірасирів патронаж маленький [та] низько завішаний. Мундири пошиті недобре, щоправда у драгунів [вони] кращі. Плащі добрі, але зброя на плечах не з найкращих. У казармах [усі одягнуті] в суконні гамаші, [а] капелюхи – неохайні, без кутів і не мають застібок. Офіцерів не розрізнити, бо один від одного на півліктя дужчий. Піхота має шиньйони, білі штани і жилети. Солдати відрізняються нарукавниками і хоругвами. Солдат, який служить 15 років, на рукаві лівої руки має нашиту латинську літеру «V», а хто 30 років – дві такі ж літери «V» або ж [літери] з голубого сукна. Офіцери відрізняються залежно від рангу гвардії. [Так] гвардійський швейцарський полк має [одяг] яскраво-червоного кольору, полк французької гвардії [різниться] темно-синьою окантовкою, [а] німецький полк [має] особливий темно-синій [колір]. Усі без винятку на гудзиках мають порядкові особисті номери. Драгуни, які часом теж не мають коней, на шинельних складках мають зображення вишитої лілії, а з другого боку – інший знак, бо [я] бачив [зображення] труби.

Французька армія має надто темно-сині і яскраво-червоні жилети, білі штани [і] шлеї, [які] обтягують довкола жилети, [а також] широкі палетки із білими тасьмами. Такий самий [колір] і на капелюхах. Порохівниця при боці. Люди добрі, менше за всіх інших виснажені. Усі погано і занадто розтягнуто вишикувані, адже офіцери [їх не шикують] навіть не на око. Сто швейцарів, серед яких усі шляхетського походження, мають такі ж кольори одягу, але штани, черевики і панчохи червоного кольору, такі як раніше робили, [і] які носили понад 100 років тому. Довжина штанів закоротка, [а] складки не закриті і довгі. Жилетка, як і в нас, золотими чи срібними нитками по усіх швах зашита. Замість мечів мають латунні шпаги, а замість патронажу – паси, як у нас. Підхорунжі, які у нас закріплені за хоругвами, [ходять] з плетеними кружками. Рушниці короткі та набиті без багнетів, [а] капелюхи – великі [і] з великими помпо-

---

²³ Ремінні паси, які були частиною військової форми французької армії.

нами. Часто мундири обшиті золотом, як і шапки, котрі подібні, ймовірно, до старовинних гарно прикрашених лакейських шапок. Деякі піхотинці мають шишаки. Усі драгуни так само мають комірці червоного кольору. Інколи [вони носять] мундир без підшивки, [а] лише сорочку. [Я] гуляв у цьому місці цілий день 19 [листопада], який був теплим і ясним, а в обід падав сильний дощ.

Уранці 20 листопада був приморозок, вирушив через річку Рейн дерев'яним мостом, за яким починаються Шваби чи Швебія. За 1,5 милі [я] прибув до села Кель, у якому німецька поштова станція, після якої через дві милі [я] доїхав до Бішоффсайма, а за півтора милі – до Стотгоффена, а ще через 1,5 милі – до містечка Радштада, а звідти за 0,5 милі – до гарного міста Карлсруе. Місто гарне, муроване, вдало засноване столичним маркграфом Баден-Баденським. На дитинці його палацу розбитий сад. [Сам] палац – старовинний, а сад – дуже особливий, адже оточений чотирма парками, в кожному з яких посаджені дерева, квіти та овочі відповідно до кожної пори року. Але найбільше тут американських дерев, зрідка – азійських. [Ростуть] дуже добрі фрукти [та] карликові дерева підстрижені столярською смугою у формі випуклих фігур. Гілки тополь, які тонкі наче палець, на одну стопу опускають в землю, і лише на один дюйм вгору, адже в цих краях узимку їх не варто тримати відкрито. Тому через 10 років вони виростають товсті, як тулуб людини, і високі на 10 ліктів. [Це слід робити] у землі, в якій є мало глини або чорному глинистому ґрунті. Усе це робиться навесні. Цим деревом [тут] засаджені усі бори. Під час вітру воно гнеться до землі, а коли зупиняється, то стає в попередню позицію. Це дерево не точить хробак, і годиться для будинків і возів, адже воно є твердим, цим воно схоже до нашого в'яза.

Друге дерево, яке називається «Lercher», глибоко засаджується на подібній землі двома гілками одночасно. [Воно] росте рідко, і рівно, подібно до бука. [Воно є] твердим, а тому придатне для будинків, бо його теж не точить хробак. [Я] його маю на стіні карети [у якій їду]. Також там ростуть тюльпанові дерева, які подібні до наших яблунь. [І взагалі] тут [є] велика оранжерея.

Вранці 21 листопада [я] виїхав через Грабен, [з якого] через шість миль, на ніч [приїхав] до містечка Шутц, що належало до Рейнського пфальцграфства. У день була добра погода. Вранці 22 листопада [я] виїхав за одну милю до Мангейма, де зупинився о 7 00 год перед обідом.

Мангейм – [це] давнє столичне місто Рейнського пфальцграфства, [яке] розташоване на річці Неккар. [У місті] високі будинки, [які] частково муровані із цегли, а частково з дерева, каменя і пруської цегли. Старовинний палац графа має забрукований дитинець, зсередини оббитий багатим старовинним гобеленом. Комин – гарно вимуруваний, а комоди – китайські. Після смерті короля Станіслава [зберігся] куплений старовинний годинник ювелірної роботи. Входи [до палацу] – величні, а красивий природничий кабінет містить безліч чудових натуральних речей. [Збереглася] скарбниця, у якій зберігаються наполовину білі [і] на половину чорні перли розміром у лісовий горіх, а також інші красиві та різноманітні старожитності. [Діє] величний оперний зал і досить великий театр. Красивий єзуїтський костюл має великий вітвар, виготовлений з мармуру. Костюльну обсерваторію очолює директор, відомий астроном, єзуїт Християн Майер. [Їдучи далі дорогою] від Страсбурга, по ліву руку нам була річка Рейн, яку переїхали дерев'яним мостом, що за півчетверті милі від міста. Мангейм є добре впорядкованим [містом], з [відповідними] фортифікаціями, а також має досить добрий і регулярний гарнізон. Цього ж дня [я] заїхав переночувати до Вормса.

Вормс – місто і столиця [Рейнського] єпископства. [Воно] муроване, але запущене і невпорядковане, що свідчить нам про недбале урядування єпископа. Це єпископство є удільним і має у собі кілька міст. Увесь день був [вкритий] туманами. 23 [листопада я] виїхав [і] за півчверті милі плаваючим мостом переправився через річку Рейн. Проїхавши [приблизно одну] милю, [я] побачив кільканадцять тисяч диких гусей, [що летіли] в зграї. [Їх було настільки багато], що перейти поле було неможливо. Від Мангейма, край [розлігся] трохи над рікою, [а] по боках – [він] гористий, де видно піщаники і сосни.

Звідти [я] прибув до Оппенгейма – столичного міста цього ж єпископства, яке [за усіма ознаками] схоже [до] попереднього міста. Через дві милі, [я] пообідав в [місті] Грос-Герау, а в ночі через 3 милі [я] приїхав до Франкфурта на Майні. День був покритий мрякою і [падав] густий дощ. 24 [листопада] о 8 00 год ранку чотирма кіньми [я] поїхав на нічліг до Буцбаха.

Переклад автора.

Джерело: ВР ЛННБУ. – Ф. 4: Колекція Бібліотеки Баворовських. – Оп. 1. – Спр. 1317: Raczyński, Podróż do czudzych krajów w r. 1778. – 30 арк.

Джерела та література

1. ВР ЛННУБ. – Ф. 141 : Колекція Александра Чоловського. – Оп. 1. – Спр. 2397 : Dykcjonarz podróży Jakuba Dulskiego na Wschodzie z 1783 r. – 32 арк.
2. ВР ЛННУБ. – Ф. 103 : Архів Сапігів з Красичина. – Оп. IX. – Спр. 150 : Podróż Aleksandra Sapiehy do południowej Słowiańszczyzny 1810. – 241 арк.
3. ВР ЛННУБ. – Оп. V. – Спр. 768 : Rachunki dworu Stanisława Zamoyskiego z podróży do Florencji i powrotu do Polski 1836/37. – 128 арк.
4. ВР ЛННУБ. – Ф. 4 : Бібліотека Боворовських. – Оп. I. – Спр. 488 : Wspomnienia z podróży do Francyi w 1841 r. Przez Justynę z Brześciańskich Skibicką. – 7 арк.
5. ВР ЛННУБ. – Оп. 1. – Спр. 1317 : Raczyński, Podróż do czudzych krajów w r. 1778. – 30 арк.
6. Кемпфер Э. Извлечение из рукописнаго сочинения под заглавием Engelberti Kaempferi. Diarium itineris ad aulam Moscoviticam indeque Astracanum suscepti. Anno MDCLXXXIII / Э. Кемпфер // Аделунг Ф. Барон Мейерберг и путешествие его по России / Ф. Аделунг. – СПб. : В тип. К. Крайя, 1827. – С. 321 – 372.
7. Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła / Mikołaj Krzysztof Radziwiłł. – Kraków : Drukarnia S. Kempini, 1607. – 355 s.
8. Perkowski J. Krótki rys życia Ignacego Nałęcz z Małoszyna i Raczyna hrabi Raczyńskiego, księżęcia arcybiskupa gnieźnieńskiego, krzyża ś. Jana Jerozolimskiego, Orderów Orła Białego i Orła Czerwonego kawalera, zesłego z tego świata w Galicyi mieście Przemyślu dnia 19, miesiąca lutego roku 1823 / Józef Perkowski // Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich. Pismo poświęcone dziejom, bibliografii, rozprawom i wiadomościom naukowym. – Lwów, 1844. – S. 173 – 175.
9. Tunkiewicz I. Renesansowy diariusz peregrynacja do ziemi Swietej, Syrii i Egiptu 1582 – 1584 Mikołaja Radziwiłła «Sierotki» / I. Tunkiewicz // Praca magis-

terska przygotowana w Katedrze Filologii Polskiej i Dydaktyki / pod kierunkiem dr. Józefa Szostakowskiego. – Wilno : B. w., 2010. – 125 s.

Лазорак Богдан. «Дорогами Карла Великого в Версаль Людовика XV»: неизвестное описание путешествия графа Игнация Рачинского раннеэпохой Европы (18 августа – 24 ноября 1778). В статье охарактеризована важность описательного вида источников в плане исследования истории стран Западной Европы, начиная от средневековья. В качестве примера приведено неизвестное до сих пор описание путешествия польского графа и иезуита Игнация Рачинского 1778 г. Охарактеризовано биограмму автора источника, а также определено ценность приведенной в описании информации. Впервые публикуется перевод описания на украинском языке с соответствующими комментариями.

Ключевые слова: путешествие, Европа, Рачинский, карета, миля.

Lazorak Bohdan. «The Roads of Charles the Great to Versailles of Ludovik XV»: the Unknown Description of Earl Ihnacy Rachynskiy's Journey around Early Modern Europe (18 August – 24 November 1778). The article shows the importance of the descriptive type of sources in terms of research of history of the countries in Western Europe from the Middle Ages. The unknown description of the journey of the Polish Count and Jesuit Ihnacy Rachynskiy from 1778 is presented as an example. The author's biogram is described and the potential value of the given information is defined. The Ukrainian translation of the description with relevant comments has been published for the first time.

Keywords: travel, Europe, Rachynskiy, carriage, mile.